

Anna Suchodolska¹

II Liceum Ogólnokształcące im. Piotra Firleja w Lubartowie

Tomasz Gosztyła²

Instytut Pedagogiki, Uniwersytet Rzeszowski

PERSONALNOŚĆ RELACJI RELIGIJNEJ NARZECZONYCH A JAKOŚĆ ICH WZAJEMNEJ KOMUNIKACJI INTERPERSONALNEJ

Streszczenie

Celem artykułu jest analiza związku pomiędzy religijnością personalną narzeczonych a jakością ich wzajemnej komunikacji interpersonalnej, ujmowanej zarówno w aspekcie formalnym, jak i treściowym. Przystępując do badań, w oparciu o literaturę przedmiotu, postawiono hipotezy mówiące o lepszej jakości komunikacji interpersonalnej w parach narzeczeńskich o wyższym poziomie personalności relacji religijnej, w porównaniu z parami o niższym jej poziomie, oraz o lepszej jakości komunikacji w parach o niewielkiej różnicy w poziomie personalności relacji religijnej między narzeczonymi w odniesieniu do par różnych religijnie. Uzyskane wyniki pokazują, że pary narzeczeńskie o różnym poziomie personalności relacji religijnej faktycznie są odmienne pod względem szeregu przejawów komunikacji między narzeczonymi, przy czym inne z tych przejawów różnicują pary o wysokiej i niższej personalności relacji religijnej obu partnerów, a inne narzeczonych podobnych i niepodobnych religijnie w aspekcie poziomu personalności religijności.

Słowa kluczowe: narzeczeństwo, relacja religijna, komunikacja interpersonalna

1 Adres do korespondencji: Anna Suchodolska, ul. 1-go Maja 66/74, 21-100 Lubartów; e-mail: annasuchodolska85@gmail.com

2 Adres do korespondencji: Tomasz Gosztyła, ul. Ks. J. Jałowego 24, 35-959 Rzeszów; e-mail: tomgosz@univ.rzeszow.pl

THE PERSONAL DIMENSION OF THE ENGAGED COUPLE'S RELIGIOUS RELATIONSHIP AND THE QUALITY OF THEIR INTERPERSONAL COMMUNICATION

Abstract

The purpose of the article is to analyse the relationship between the personal religiousness of the fiancés and fiancées and the quality of their interpersonal communication, both from the formal and content-related points of view. On the basis of the subject area literature, it was hypothesised that there was better quality interpersonal communication between engaged representing a higher level of personal religiousness than between ones representing its lower level. The other hypothesis was that we could expect better quality communication between the couples who exhibited small differences in the level of personal religiousness than in those representing different levels of religious commitment. The results obtained demonstrate that the engaged couples representing different levels of personal dimension in religious relationships do differ in terms of how communication between the couple manifests itself. It is worth emphasizing that the factors differentiating couples with higher level of personal commitment from those in which this level is lower are not the same as the factors differentiating couples in which the engaged show similar levels of personal religious commitment from those in which these levels are different.

Key words: the engaged couple, religious relationship, interpersonal communication

PERSONALNOŚĆ RELACJI RELIGIJNEJ NARZECZONYCH A JAKOŚĆ ICH WZAJEMNEJ KOMUNIKACJI INTERPERSONALNEJ

Wprowadzenie

Znacząca rola komunikacji interpersonalnej jest podkreślana w coraz większej liczbie publikacji z zakresu nauk społecznych (por. Adams, Galanes, 2008; Harwas-Napierała, 2008; Kaczmarek, Markiewicz, 2003; Kurcz, 2005; Nęcki, 2000; Stewart 2002). Powszechnie uważa się, że sposób porozumiewania się z innymi jest jednym z najważniejszych czynników warunkujących powodzenie relacji międzyludzkich w ogóle. Szczególną zaś funkcję przypisuje się mu w małżeństwie i rodzinie (Budzyna-Dawidowski, 1999; Satir, 1999, 2002). Wyraźnie wskazuje na to fakt, że częstym zadaniem terapii małżeńskiej i rodzinnej jest rozszyfrowanie nieprawidłowych sposobów porozumiewania się członków rodziny i wspólne wypracowanie pożądanych wzorców zachowań komunikacyjnych. Nauka prawidłowej komunikacji jest również głównym elementem programów profilaktycznych zapobiegających kryzysom rodzinnym (Nęcki, 2000). Profesjonalne działania w tym zakresie realizowane są szczególnie podczas kursów przedmałżeńskich. Narzeczeństwo jest dobrym czasem weryfikacji umiejętności komunikacyjnych przyszłych małżonków, czy to w celu upewnienia się, że są one wysokie, czy też stworzenia okazji do refleksji i rozpoczęcia nauki w tym ważnym aspekcie.

Proces komunikacji interpersonalnej w związku partnerskim jest zjawiskiem złożonym, na które wpływa wiele czynników. Analizując jego uwarunkowania indywidualne (podmiotowe) dotychczas zwrócono uwagę m.in. na poziom rozwoju intelektualnego, emocjonalnego i społeczno-moralnego, strukturę obrazu własnej osoby (samoocenę, stosunek „Ja” realnego do „Ja” idealnego), poziom empatii i otwartości oraz płęć (Harwas-Napierała, 2008; Plopa, 2006). Mimo bogatej literatury przedmiotu, nie udało nam się jednak wskazać badań, opublikowanych w Polsce, w których poszukiwano by związku między religijnością partnerów a komunikacją w okresie narzeczeństwa.

Religijność personalna

Religijność, w tradycji judeochrześcijańskiej, implikuje nawiązanie i utrzymanie relacji z Bogiem³. Z psychologicznego punktu widzenia, stanowiąc ważny element w systemie wartości osoby, wpływa na pozostałe sfery jej funkcjonowania (Chlewiński, 1989; Golan, 2006). Niektórzy badacze sądzą, że relacja z Bogiem jest analogiczna do relacji międzyludzkiej (Hutsebaut, 1980; Jarosz, 2003) czy wręcz jest formą komunikacji (Chaim, 1993). „Komunikacja” ta w pierwszej kolejności jest sekwencją aktów religijnych człowieka (podmiotu) skierowaną ku przedmiotowi religijnemu: Bogu – który zarazem jest drugim Podmiotem tej relacji. Następnie człowiek w perspektywie wiary odczytuje „odповідź” płynącą od Boga, która treściowo nawiązuje do tego, co wcześniej zostało wyrażone (Jarosz, 2006). Proces ten zachodzi na drodze analizy zdarzeń życia codziennego, którym osoba wierząca nadaje religijne znaczenie. W akcie tym pośredniczą: Pismo św., Kościół (sakramenty, kazania, osoby duchowne, grupy religijne, autentycznie wierzący ludzie – zwłaszcza bliscy), egzystencjalnie doniosłe sytuacje (miłość, cierpienie, śmierć bliskich itp.), przyroda, literatura religijna (Chaim, 1993).

Współczesna literatura psychologiczna charakteryzuje wiele typów religijności, czemu towarzyszą próby opisu jej dojrzałych postaci (por. Gosztyła, 2010; Jaworski, 2006). Jedną z nich – która wydaje się być najbardziej adekwatną do religii chrześcijańskiej – jest religijność personalna (Jaworski, 1987/1988, 1989, 1998). Jest to angażująca człowieka forma przeżywania kontaktu z Bogiem. W tego typu relacji religijnej osoba wierząca jest aktywna i świadoma celu swojego życia, dzięki czemu przejawia inicjatywę i prowadzi intensywne życie oraz działalność w sferze religijnej. Cechuje ją zarówno świadomość własnej wolności, spontaniczność i twórczość, jak również stabilność oraz poczucie odpowiedzialności w relacji z Bogiem. Będąc autonomiczną, tj. uznając normy religijne za swoje własne i realizując je z poczucia wewnętrznego obowiązku, jest równocześnie tolerancyjna wobec osób o innych poglądach, otwarta na dyskusje światopoglądowe i altruistyczna. W religijności personalnej Bóg jest postrzegany jako Osoba, a zatem jako drugi Podmiot. Konotacyjne znaczenie pojęcia „Bóg” obejmuje następujące aspekty: emocjonalne ciepło, bliskość, możliwość spotkania i partnerskiego dialogu (Bóg jako Osoba bliska, atrakcyjna, serdeczna). W hierarchii wartości człowieka Bóg stanowi wartość terminalną (ostateczną), centralną i zinternalizowaną. Jest zatem wartością

3 Badając religijność, psycholog nie zajmuje się problemem realności świata transcendentnego ani (przyjawszy, że taki istnieje) jego charakterystyką: „[...] naukowe studia nad religią nie poruszają kwestii prawdziwości religii [...] Nauka nie ma nic do powiedzenia na temat sądów, których nie można podważyć w sposób empiryczny. Nauka jest bezsilna wobec kwestii istnienia bądź nieistnienia nieba, które jest sferą całkowicie niematerialną i pozazmysłową” (Stark i Bainbridge, 2007, s. 37-38). Psychologiczne badania nad religijnością koncentrują się na jej wymiarze ludzkim, tj. na próbie nawiązania kontaktu człowieka z Bogiem lub jakoś rozumianym bóstwem (Bronk, 2001). Z psychologicznego punktu widzenia ludzkie przekonania na temat rzeczywistości transcendentnej są traktowane jako cecha relacji człowieka do niej (Król, 1999).

wyznaczającą cele życiowe; wartością transcendentną w stosunku do pozostałych; wartością będącą źródłem norm religijnych i moralnych. Sama relacja jest dialogowa i wzajemna – osoba stara się odczytać (poprzez wiarę) oczekiwania Boga wobec siebie. Relacja jest bezpośrednia, co oznacza, że takie aspekty religii jak np. obrzędy, symbole religijne czy normy postępowania (jakkolwiek postrzegane jako ważne) pełnią rolę wartości instrumentalnych, umożliwiających osiągnięcie celu, jakim jest spotkanie z Bogiem. Relacja z Bogiem w ujęciu personalnym jest wreszcie zaktualizowana, a więc wiąże się z pewną dyspozycyjnością, intencjonalnością, gotowością do przeżywania więzi z Nim w różnych sytuacjach.

Komunikacja interpersonalna w narzeczeństwie

Komunikację interpersonalną można zdefiniować jako proces dokonujący się zarówno na poziomie werbalnym, jak i niewerbalnym, obejmujący wyraz intencjonalnego przekazu konkretnych informacji, emocji, a także ustosunkowań między nadawcą i odbiorcą (Harwas-Napierała, 2008). Wśród ekspertów zajmujących się tym zagadnieniem zgodne jest przekonanie, że nie można się nie komunikować (Budzyńska-Dawidowski, 1999; Sujak, 2006; Watzlawick i in., 1967). Uczestnicy procesu komunikacyjnego poprzez wszystko co robią i mówią, a także to czego nie robią lub nie mówią, przekazują określoną informację i wpływają tym samym na partnera interakcji. Każdy komunikat ma stronę treściową (aspekt treściowy) i stronę opisującą relację między osobami (aspekt relacyjny) (Budzyńska-Dawidowski, 1999). Co więcej, każdy komunikat wpływa w pewnym stopniu na relację istniejącą między nadawcą a odbiorcą, jak również on sam znajduje się pod jej wpływem (Radochoński, 1987). Dla celów analitycznych można wyróżnić aspekt formalny i treściowy komunikacji. Aspekt formalny dotyczy poziomu wspierania i/lub deprecjonowania partnera oraz zdolności tworzenia w relacji klimatu wzajemnego zrozumienia, bliskości i zgody (por. Płopa, 2006). Aspekt treściowy wyznacza tematyka podejmowanych rozmów (o czym partnerzy ze sobą rozmawiają i jak często podejmują określone wątki) oraz częstotliwość konfliktów dotyczących określonych treści (Weryszko, 2009). W wymiarze tym podkreśla się duży wpływ tzw. efektu kohorty – wartości i standardów reprezentowanych przez dane pokolenie, w szczególności związanych ze sposobem pełnienia ról społeczno-rodziny (Harwas-Napierała, 2008).

Narzeczeństwo to okres, który zaczyna się zamiarem zawarcia małżeństwa przez dwoje ludzi (czego oficjalnym wyrazem są zaręczyny), a kończy się zazwyczaj spełnieniem tego zamiaru, tj. małżeństwem (Perz, 1988). W literaturze przedmiotu brakuje pozycji traktujących stricte o sposobie porozumiewania się narzeczonych czy cechach charakterystycznych komunikacji tego okresu. Zauważa się natomiast, że w tym czasie niezwykle potrzebne jest kształtowanie pozytywnych nawyków komunikacyjnych, co stanowi bardzo ważny element bezpośredniego przygotowania do małżeństwa (Braun-Gałkowska, 2009).

Prawidłowa komunikacja narzeczonych owocuje poczuciem bliskości i akceptacji partnerów, zaufaniem, przyjaźnią, otwartością, a także ich rozwojem osobowym, sympatią i szansą uniknięcia nieporozumień (por. Braun-Gałkowska, 1989). J. Rostowski (1987, s. 82) podkreśla, że „[...] treść komunikacji, częstotliwość jej występowania oraz jej jakość są znanymi przejawami miłości i zaangażowania.” Dodaje też, że jeśli „[...] nie ma adekwatnej komunikacji, to sama miłość nie na długo jest w stanie zagwarantować trwanie związku [...] natomiast z o wiele większym prawdopodobieństwem jest w stanie to sprawić prawidłowo przebiegająca komunikacja, nawet w przypadku zanikającej miłości”. Komunikacja pary nie jest tylko wymianą informacji. W sposób istotny warunkuje ona jakość związku. Dzięki konstruktywnej komunikacji mają miejsce negocjacje i wspólne definiowanie przeżywanych problemów. Pozwala ona doświadczać zaangażowania drugiej strony we wspólną relację, budować tożsamość własną i tożsamość związku (Płopa, 2006). Narzeczeństwo, stanowiąc pierwszy etap rozwoju systemu rodzinnego (Ostoja-Zawadzka, 1999) jest niejako fundamentem, na którym ma być budowane przyszłe małżeństwo i rodzina. To istotna przesłanka dla zasadności odrębnego i pogłębionego zajmowania się tą problematyką.

Problem i hipotezy badawcze

Zdaniem J. Kasińskiego (2002, s. 107), „w chrześcijaństwie [...] religia objawia swoją naturę jako interpersonalna komunikacja”. Z. Chlewiński (2001) uznaje, że religijność ma moc regulowania relacji międzyosobowych. Pozwala to przypuszczać, że komunikacja z Bogiem będzie w pewien sposób podobna do komunikacji z drugim człowiekiem, a nawet – będzie ją profilować. Biorąc pod uwagę fakt, że w dojrzałej formie religijności (a taką jest religijność personalna) relacja z Bogiem rzutuje na kształt pozostałych sfer życia (Chlewiński, 2001), można zakładać, że sposób tej komunikacji będzie miał znaczący wpływ także na jakość komunikowania się z innymi, w tym przede wszystkim z najbliższym partnerem, a w tym przypadku z narzeczoną.

Dojrzałość religijna wiąże się ponadto z umiejętnością pozytywnego przezwyciężania kryzysów, co może przekładać się na zdolność do rozwiązywania sytuacji trudnych, konfliktowych także pomiędzy narzeczonymi. Ważne jest też zwrócenie uwagi na fakt, że dojrzałość religijna zakłada dojrzałość osobowościową (Chlewiński, 1991), która ma z kolei duży związek z dojrzałym podejściem do relacji interpersonalnych, umiejętnością satysfakcjonującego porozumiewania się z drugą osobą oraz – co można założyć – podejmowaniem dojrzałych, ważnych dla związku i wspólnej przyszłości tematów rozmów.

Niektórzy badacze zauważają, że posiadanie osobowej relacji z Bogiem może stanowić dla człowieka źródło polepszania relacji międzyludzkich, a w konsekwencji humanizacji środowisk społecznych. Kontakt z Bogiem motywuje do zachowań prospołecznych i pomaga budować właściwe stosunki z drugim człowiekiem

(Jarosz, 2003). J. Krasieński (2002, s. 120) pisze, iż: „Otwartość człowieka na <Ty> transcendentne sprawia, że łatwo realizuje się spotkanie z innym ludzkim osobowym <ja>. Można powiedzieć, że właściwe relacje <ja> – <ty> – <my> układają się tylko w perspektywie <Ty> transcendentnego. Tylko wobec wspólnego Ojca – Boga ludzie mogą traktować się jak bracia. Podmioty ludzkie łączy wtedy wspólne dobro, komunikacja w prawdzie, komunikacja w obrębie wartości i wspólne działanie, czyli współpraca”. Prawdopodobnie więc religijność personalna w sposób istotny wiąże się z pozytywną komunikacją między ludźmi, a w tym wypadku pomiędzy narzeczonymi.

Badania M. Braun-Gałkowskiej (1984) ukazują związek zgodności przekonań religijnych małżonków z powodzeniem małżeństwa. Małżonkowie o podobnych postawach religijnych są bardziej zadowoleni ze związku, w porównaniu z osobami z małżeństw o różnych postawach w tym zakresie. Inne badania (Braun-Gałkowska i Walesa 1975; Plopa, 2005) potwierdzają powyższe ustalenia, pokazując, że najlepsza dla efektywnego funkcjonowania małżeństwa jest zgodność partnerów w sferze decyzji, wyborów i postaw wobec wartości. Mimo że powyższa współzależność dotyczy powodzenia związku, można przypuszczać, że będzie odnosić się także do jakości komunikacji partnerskiej, jako z nim powiązanej (Plopa, 2006). Wydaje się również, że wnioski te można odnieść także do narzeczeństwa, będącego – podobnie jak małżeństwo – związkiem intymnym, a ponadto stanowiącego bezpośrednie do niego przygotowanie.

Z kolei duża rozbieżność postaw, potrzeb, celów i wartości jest częstą przyczyną nieporozumień, konfliktów, napięć i rozczarowań (Laskowski, 1993). Znaczące różnice w poglądach na małżeństwo, dotyczące np. dzieci, nierozzerwalności związku, wierności, sposobów spędzania czasu wolnego, a także spraw światopoglądowych oraz stosunku do religii i wartości religijnych, mogą nawet zagrażać trwałości związku i zaleca się, by były wyjaśnione i uzgodnione przed zawarciem małżeństwa (Jakubowski, 2000).

Celem niniejszego artykułu jest analiza współzależności pomiędzy dwoma zasygnalizowanymi powyżej zjawiskami: religijnością narzeczonych, a dokładniej jej określonym typem – religijnością personalną, oraz ich wzajemną komunikacją interpersonalną (zarówno w aspekcie formalnym, jak i treściowym). Szczegółowe cele podjętych badań to: porównanie par narzeczeńskich różniących się poziomem personalności relacji religijnej oraz par o podobnym i różnym jej stopniu u narzeczonych pod względem jakości komunikacji między partnerami.

Przystępując do badań, w oparciu o przytoczoną literaturę przedmiotu, postawiono następujące hipotezy:

Hipoteza 1: W parach narzeczeńskich o wyższym poziomie personalności relacji religijnej jakość wzajemnej komunikacji interpersonalnej jest lepsza niż w parach o niższym jej poziomie.

Hipoteza 2: W parach o niewielkiej różnicy w poziomie personalności relacji religijnej pomiędzy narzeczonymi jakość wzajemnej komunikacji

interpersonalnej jest lepsza niż w parach narzeczeńskich o dużej rozbieżności w tym aspekcie.

Metoda

Osoby badane

Z prośbą o wzięcie udziału w badaniach zwrócono się do 160 par narzeczeńskich, z czego 10 par odmówiło. Przebadano 150 par narzeczonych. Ze względu na niekompletne bądź wadliwe wypełnienie narzędzi badawczych przez część respondentów, do analizy statystycznej wykorzystano wyniki uzyskane przez 136 par.

Badane były osoby w wieku od 17 do 39 lat. Wiek kobiet wynosił od 17 do 33 lat, przy średniej 24,45 i odchyleniu standardowym 3,16. Wiek mężczyzn – od 20 do 39 lat, przy średniej 26,17 i odchyleniu standardowym 3,38. Badani różnili się wykształceniem. W grupie kobiet wykształcenie podstawowe miały 2 osoby (1,5 %), zawodowe – 9 osób (6,6 %), średnie – 59 osób (43,4 %), a wyższe – 66 osób (48,5 %). Wśród mężczyzn wykształcenie podstawowe posiadało 4 narzeczonych (2,9 %), zawodowe – 13 (9,6 %), średnie – 65 (47,8 %), zaś wyższe – 54 (39,7 %).

Badania odbyły się w Lublinie i Lubartowie, podczas kursów przedmażeńskich. Osoba badająca była obecna podczas wypełniania narzędzi badawczych przez narzeczonych i – w razie potrzeby – odpowiadała na bieżąco na ich pytania. Osoby badane proszono, aby wypełniały kwestionariusze samodzielnie, nie sugerując się wynikami partnera. Udział w badaniu zajmował narzeczonym od 30 do 40 minut.

Narzędzia badawcze

Skala Religijności Personalnej (SRP) R. Jaworskiego

Aby oszacować poziom personalności relacji religijnej narzeczonych wykorzystano Skalę Religijności Personalnej konstrukcji R. Jaworskiego, w skróconej formie. Pierwotna wersja Skali, składająca się ze 100 twierdzeń, uzyskała zadawalające właściwości psychometryczne (Jaworski, 1989). W wyniku dalszej pracy nad narzędziem R. Jaworski (1998) wyodrębnił itemy o największej sile dyskryminacyjnej (najbardziej diagnostyczne). Tak powstała ostateczna wersja Skali Religijności Personalnej (SRP), składająca się z instrukcji i 30 twierdzeń. Rzetelność narzędzia sprawdzana przez autora metodą retestowania, dla poszczególnych itemów wynosiła: $0,69 \leq \rho \text{ Spearmana} \leq 0,85$.

Zadaniem osoby badanej jest określenie na 7-stopniowej skali stopnia zgodności swoich przekonań z treścią poszczególnych twierdzeń. Miarę poziomu dojrzałości religijnej stanowi suma punktów uzyskanych po dodaniu wszystkich wyników związanych z poszczególnymi itemami, przy uwzględnieniu klucza biorącego pod uwagę kierunek poszczególnych twierdzeń. Wynik maksymalny – 210 punk-

tów – wskazuje na religijność wysoce personalną. Najniższy wynik – 30 punktów – jest znakiem religijności apersonalnej.

Kwestionariusz Komunikacji Małżeńskiej (KKM) M. Kaźmierczak i M. Płopy w zmodyfikowanej wersji dla par narzeczeńskich

Kwestionariusz Komunikacji Małżeńskiej (KKM) M. Kaźmierczak i M. Płopy wykorzystano do diagnozy aspektu formalnego komunikacji. Szczegółowy opis własności psychometrycznych narzędzia: rzetelności wymiarów (od 0,77 do 0,91), mocy dyskryminacyjnej pozycji (od 0,25 do 0,75) oraz trafności teoretycznej kwestionariusza znajduje się w publikacji M. Płopy (2006). KKM zawiera 30 pytań w dwóch wersjach: do oceny własnych zachowań oraz do oceny zachowań partnera. Odpowiedzi są rozmieszczone na pięciostopniowej skali (1 – nigdy, 2 – rzadko, 3 – czasami, 4 – często, 5 – bardzo często). Metoda pozwala na określenie trzech wymiarów komunikacji partnerskiej: wspierającego, deprecjonującego i zaangażowanego.

Wsparcie (W) – mówi o szacunku dla partnera okazywanym mu przez docenianie jego wysiłków, interesowanie się jego potrzebami i problemami oraz aktywne uczestniczenie we wspólnym rozwiązywaniu tychże problemów. Obejmuje 10 pozycji. Wynik maksymalny (surowy) – 50 pkt; minimalny – 10 pkt.

Zaangażowanie (Z) – określa zdolność tworzenia w relacji klimatu obopólnego zrozumienia i bliskości, wyrażających się okazywaniem sobie uczuć, zauważaniem i podkreślaniem wyjątkowości i dużej wartości partnera, dbaniem o urozmaicanie codziennej rutyny, a także staraniem się o zgodę w relacji i zapobieganiem konfliktom przez dążenie do kompromisu. Obejmuje 9 pozycji. Wynik maksymalny – 45 pkt; minimalny – 9 pkt.

Deprecjacja (D) – oznacza wyrażanie agresji wobec partnera, dążenie do zdominowania i kontrolowania go, nieuszanowanie jego godności. Obejmuje 11 pozycji. Wynik maksymalny – 55 pkt; minimalny – 11 pkt.

Na potrzeby niniejszej pracy zostały stworzone dodatkowe wskaźniki. Powstały przez zsumowanie poszczególnych wymiarów samooceny i oceny partnera. Ujmują one percepcję wsparcia, zaangażowania i deprecjacji w związku narzeczeńskim jako całości, przez jedną osobę:

W-K – wsparcie udzielane przez siebie i przez partnera w percepcji kobiety (ocena zachowań własnych W + ocena zachowań partnera W);

Z-K – zaangażowanie własne i partnera w percepcji kobiety (ocena zachowań własnych Z + ocena zachowań partnera Z);

D-K – deprecjacja partnera i przez partnera w percepcji kobiety (ocena zachowań własnych D + ocena zachowań partnera D).

Analogicznie dla mężczyzn: W-M, Z-M i D-M.

Kwestionariusz do badania par narzeczeńskich M. Weryszko w wersji zmodyfikowanej przez A. Suchodolską

Narzędzie zostało opracowane w celu analizy treściowego aspektu komunikacji między narzeczonymi (Weryszko, 2009). Zawiera pytania dotyczące najczęściej podejmowanych przez partnerów tematów rozmów, jak również najczęstszych tematów wspólnych kłótni. Narzeczeni proszeni są o ustosunkowanie się do następujących kwestii:

- 1) jak często poświęcają czas wyłącznie na rozmowę (nigdy, rzadko, czasami, często, bardzo często);
- 2) jak często (nigdy, rzadko, czasami, często, bardzo często) poruszają w rozmowach następujące tematy: wspólna przyszłość, oczekiwania od małżeństwa, rodzina pochodzenia, system wartości, religijność, własne uczucia, zachowania, zainteresowania, pragnienia i marzenia, sposoby komunikowania się ze sobą, kwestie dotyczące seksualności, trudne przeżycia z przeszłości, codzienne sprawy, problemy osobiste i inne (z prośbą o wyszczególnienie);
- 3) jak często pojawiają się w ich związku konflikty (nigdy, rzadko, czasami, często, bardzo często); oraz
- 4) jak często (nigdy, rzadko, czasami, często, bardzo często) przyczyną bądź tematem konfliktu są kwestie wymienione w pkt 2).

Dodatkowo w kwestionariuszu znajdują się pytania odnośnie do czasu trwania związku, ilości i sposobów wspólnego spędzania czasu, zamieszkiwania razem przed ślubem oraz zaufania do dyskrekcji partnera (treści te nie są przedmiotem niniejszego opracowania).

Procedura

Grupy różniące się poziomem personalności relacji religijnej wyselekcjonowano w oparciu o wyniki narzeczonych uzyskane na Skali Religijności Personalnej (SRP). W przypadku kobiet wyniki miały rozpiętość od 83 do 202 punktów, przy średniej 152,61 i odchyleniu standardowym 22,58. W grupie mężczyzn wahały się od 73 do 198 punktów, przy średniej 145,1 i odchyleniu standardowym 24,87.

W pierwszej kolejności spośród badanych wyodrębniono dwie grupy liczące po 30 par narzeczeńskich, o najwyższej i najniższej personalności relacji religijnej partnerów:

- 1) narzeczeni charakteryzujący się najwyższym poziomem personalności religijności (oba partnerzy uzyskali w SRP indywidualny wynik wyższy lub równy 160 pkt);
- 2) narzeczeni cechujący się najniższym poziomem personalności religijności (oba partnerzy uzyskali w SRP indywidualny wynik równy lub niższy 146 pkt).

Porównanie grup nastąpiło pod względem postrzeganej jakości wzajemnej komunikacji, badanej Kwestionariuszem Komunikacji Małżeńskiej (KKM) w wersji dla narzeczonych (aspekt formalny komunikacji) oraz Kwestionariuszem do badania par narzeczeńskich (aspekt treściowy komunikacji). Użyto w tym celu testu

t dla prób niezależnych, z uwzględnieniem wskaźnika wielkości efektu d-Cohena dla różnicy między dwiema średnimi, oraz testu Manna-Whitneya.

W dalszej kolejności, spośród ogółu badanych wyselekcjonowano dwie grupy po 30 par narzeczonych najbardziej podobnych i niepodobnych religijnie w aspekcie poziomu personalności religijności:

- 1) pary podobne pod względem poziomu personalności relacji religijnej (narzeczeni o najmniejszej różnicy w SRP – poniżej 5 pkt);
- 2) pary różne pod względem poziomu personalności relacji religijnej (narzeczeni o największej różnicy w SRP – powyżej 30 pkt).

Podobnie jak w pierwszym przypadku, grupy porównano pod względem postrzeganej jakości wzajemnej komunikacji, badanej Kwestionariuszem Komunikacji Małżeńskiej (KKM) w wersji dla narzeczonych oraz Kwestionariuszem do badania par narzeczeńskich. Wykorzystano w tym celu test t dla prób niezależnych i test Manna-Whitneya.

Wyniki

Porównanie par narzeczeńskich o wysokiej i niższej personalności relacji religijnej pod względem aspektów formalnych wzajemnej komunikacji

Różnice między badanymi, z par o wysokim i niższym poziomie personalności relacji religijnej, w ocenie aspektu formalnego komunikacji z partnerem zestawiono w tabeli 1 (kobiety) i 2 (mężczyźni).

Kobiety z par o wysokiej i niższej personalności relacji religijnej różnicuje oceną aspektu formalnego komunikacji w związku. W parach o wysokiej religijności personalnej kobiety istotnie lepiej oceniają wsparcie i zaangażowanie partnera, wsparcie i zaangażowanie własne oraz wsparcie i zaangażowanie w całym związku. Deprecjację partnera oraz deprecjację w związku postrzegają z kolei jako istotnie niższą w porównaniu z kobietami z par o mniejszej personalności religijności.

Tabela 1. Ocena komunikacji w narzeczeństwie przez kobiety – porównanie par o wysokiej (WPR) i niższej (NPR) personalności relacji religijnej

Kwestionariusz Komunikacji Małżeńskiej (KKM)		NPR (N=30)		WPR (N=30)		t	p	d Cohena
		M	SD	M	SD			
Ocena partnera:	wsparcie (W)	39,80	6,40	44,73	3,87	-3,62	0,001 (***)	-0.93
	zaangażowanie (Z)	33,20	5,60	37,63	4,53	-3,37	0,001 (***)	-0.87
	deprecjacja (D)	19,47	6,05	16,83	4,25	1,95	n.i.	0.50
Samoocena:	wsparcie (W)	41,03	5,62	44,80	4,14	-2,96	0,005 (**)	-0.76
	zaangażowanie (Z)	34,37	3,98	37,17	4,02	-2,71	0,009 (**)	-0.70
	deprecjacja (D)	22,37	6,71	18,97	5,40	2,16	0,035 (*)	0.56
Ocena związku:	wsparcie (W-K)	80,83	11,29	89,53	6,44	-3,67	0,001 (***)	-0.95
	zaangażowanie (Z-K)	67,57	8,12	74,80	7,76	-3,53	0,001 (***)	-0.91
	deprecjacja (D-K)	41,83	10,31	35,80	8,78	2,44	0,018 (*)	0.63

*p<0,05; **p<0,01; ***p<0,001

Tabela 2. Ocena komunikacji w narzeczeństwie przez mężczyzn – porównanie par o wysokiej (WPR) i niższej (NPR) personalności relacji religijnej

Kwestionariusz Komunikacji Małżeńskiej (KKM)		NPR (N=30)		WPR (N=30)		t	p	d Cohena
		M	SD	M	SD			
Ocena partnerki:	wsparcie (W)	39,23	5,96	43,57	5,02	-3,05	0,003 (**)	-0.79
	zaangażowanie (Z)	32,60	3,93	36,30	5,59	-2,97	0,004 (**)	-0.77
	deprecjacja (D)	23,30	7,92	19,50	5,14	2,20	0,031 (*)	0.57
Samooceana:	wsparcie (W)	41,43	5,37	43,83	4,43	-1,89	n.i.	-0.49
	zaangażowanie (Z)	34,77	4,14	37,20	4,26	-2,24	0,029 (*)	-0.58
	deprecjacja (D)	20,87	5,68	19,23	5,51	1,13	n.i.	0.29
Ocena związku:	wsparcie (W-M)	80,67	9,55	87,40	8,61	-2,87	0,006 (**)	-0.74
	zaangażowanie (Z-M)	67,37	6,85	73,50	8,67	-3,04	0,004 (**)	-0.78
	deprecjacja (D-M)	44,17	11,22	38,73	9,35	2,04	0,046 (*)	0.53

*p<0,05; **p<0,01

W parach o wysokiej religijności personalnej mężczyźni istotnie lepiej oceniają wsparcie i zaangażowanie partnerki, zaangażowanie własne oraz wsparcie i zaangażowanie w całym związku. Deprecjację ze strony partnerki oraz deprecjację w związku postrzegają z kolei jako istotnie niższą w porównaniu z mężczyznami z par o mniej personalnej religijności.

Porównanie par narzeczeńskich o wysokiej i niższej personalności relacji religijnej pod względem aspektów treściowych wzajemnej komunikacji

Różnice między badanymi, z par o wysokim i niższym poziomie personalności relacji religijnej, w ocenie aspektu treściowego komunikacji z partnerem zestawiono w tabeli 3 (kobiety) i 4 (mężczyźni).

Kobiety z par o wysokiej i niższej personalności relacji religijnej różnicuje częstotliwość rozmów na określone tematy. Kobiety z par o wyższej personalności postrzegają wspólne rozmowy z narzeczoną jako częściej dotyczące religijności, uczuć, zachowań oraz pragnień i marzeń.

Ocena częstości podejmowanych z narzeczoną tematów rozmów przez mężczyzn z par o wysokiej i niższej personalności relacji religijnej jest różna tylko w jednym aspekcie. Mężczyźni z par o religijności personalnej postrzegają wspólne rozmowy jako częściej dotyczące religijności (test Manna-Whitneya = -2,63; $p < 0,01$). Pozostałe różnice są statystycznie nieistotne.

Kobiety z par o niższej personalności relacji religijnej deklarują częstsze występowanie konfliktów dotyczących wspólnej przyszłości (test Manna-Whitneya = -2,10; $p < 0,05$). W przypadku mężczyzn, badani o wysokim poziomie religijności personalnej sygnalizują częstsze pojawianie się konfliktów dotyczących innych kwestii niż wyszczególnione w ankiecie (test Manna-Whitneya = -2,043; $p < 0,05$), jakkolwiek w obu grupach konflikty tej kategorii są bardzo rzadkie.

Tabela 3. Ocena częstotliwości rozmów w narzeczeństwie przez kobiety – porównanie par o wysokiej (WPR) i niższej (NPR) personalności relacji religijnej

Ankieta do badania par narzeczeńskich	NPR (N=30)		WPR (N=30)		Test Manna-Whitneya	p
	M	SD	M	SD		
częstotliwość rozmów	3,53	1,14	3,90	0,61	-1,32	n.i.
przyszłość	4,27	0,79	4,53	0,57	-1,29	n.i.
oczekiwania od małżeństwa	3,63	1,10	4,00	0,83	-1,19	n.i.
rodzina pochodzenia	3,20	0,89	3,53	0,90	-1,43	n.i.
wartości	3,43	0,94	3,80	1,03	-1,65	n.i.
religijność	2,67	0,99	3,60	0,93	-3,37	0,001(***)
uczucia	4,30	0,75	4,67	0,55	-2,02	0,044(*)
zachowania	3,97	0,72	4,40	0,77	-2,43	0,015(*)
zainteresowania	3,80	0,93	3,97	0,67	-0,79	n.i.
marzenia	3,87	0,78	4,37	0,77	-2,57	0,010(**)
komunikacja	3,80	0,81	3,77	0,90	-0,21	n.i.
seksualność	3,90	0,85	3,70	0,92	-0,71	n.i.
przeszłość	2,93	0,87	3,17	0,99	-0,89	n.i.
codzienne sprawy	4,17	0,70	4,17	0,87	-0,32	n.i.
problemy osobiste	3,83	0,87	4,23	0,73	-1,78	n.i.
inne	1,00	1,72	0,87	1,66	-0,55	n.i.

*p<0,05; **p<0,01; ***p<0,001

Porównanie par narzeczeńskich podobnych i niepodobnych religijnie pod względem aspektów formalnych oraz treściowych wzajemnej komunikacji

Porównanie narzeczonych o zbliżonym i różnym poziomie personalności relacji religijnej pod względem aspektu formalnego komunikacji w związku nie wykazuje żadnych istotnych różnic, zarówno w przypadku kobiet, jak i mężczyzn.

Porównanie tychże par pod względem oceny przez kobiety najczęściej poruszanych w narzeczeństwie tematów rozmów wykazuje statystycznie istotne różnice w aspekcie sposobów komunikowania się ze sobą (test Manna-Whitneya = - 2,269; $p < 0,05$). Kobiety z par podobnych religijnie deklarują częstsze występowanie dyskusji dotyczących tej kwestii ($M_{PR} = 3,77$; $SD_{PR} = 0,77$; $M_{NR} = 3,37$; $SD_{NR} = 0,77$). Istotne różnice (test Manna-Whitneya = - 2,681; $p < 0,01$) pomiędzy mężczyznami z par podobnych i niepodobnych religijnie występują w aspekcie rozmów na temat uczuć. Mężczyźni z par o niewielkiej różnicy w personalności religijnej pomiędzy narzeczonymi postrzegają wspólne rozmowy jako częściej dotyczące uczuć w porównaniu z mężczyznami z par o dużej różnicy w personalności religijnej ($M_{PR} = 4,67$; $SD_{PR} = 0,61$; $M_{NR} = 4,00$; $SD_{NR} = 1,05$).

Porównanie percepcji konfliktów w narzeczeństwie przez kobiety nie wykazało istotnych statystycznie różnic. Różnice te stwierdzono natomiast w przypadku mężczyzn – dane te zebrano w tabeli 4.

Ocena częstości konfliktów przez mężczyzn z par narzeczeńskich podobnych i niepodobnych religijnie pokazuje istotne różnice w zakresie tematów dotyczących wartości, religijności, seksualności i codziennych spraw. W parach o dużej

Tabela 4. Ocena konfliktów w narzeczeństwie przez mężczyzn – porównanie par podobnych (PR) i niepodobnych religijnie (NR)

Ankieta do badania par narzeczeńskich	PR (N=30)		NR (N=30)		Test Manna- Whitneya	p
	M	SD	M	SD		
częstotliwość konfliktów	2,73	0,83	2,83	0,91	-0,20	n.i.
przyszłość	2,07	0,98	2,43	1,25	-1,07	n.i.
oczekiwania od małżeństwa	1,90	0,76	2,27	1,05	-1,30	n.i.
rodzina pochodzenia	1,53	0,73	2,00	1,26	-1,30	n.i.
wartości	1,80	1,03	2,47	1,28	-2,11	0,04(*)
religijność	1,40	0,62	2,53	1,38	-3,39	0,001(***)
uczucia	2,27	1,20	2,47	1,31	-0,56	n.i.
zachowania	2,80	1,35	3,40	1,04	-1,78	n.i.
zainteresowania	1,83	0,75	2,07	1,14	-0,48	n.i.
marzenia	2,03	0,89	2,07	1,26	-0,50	n.i.
komunikacja	2,43	1,22	2,47	1,22	-0,11	n.i.
seksualność	1,70	0,88	2,53	1,48	-2,20	0,028(*)
przeszłość	1,73	1,02	1,60	0,72	-0,14	n.i.
codzienne sprawy	2,43	1,04	3,00	0,98	-2,10	0,035(*)
problemy osobiste	2,13	1,01	2,07	1,08	-0,41	n.i.
inne	0,20	0,76	0,33	1,03	-0,43	n.i.

*p<0,05; ***p<0,001

różnicy w poziomie personalności relacji religijnej mężczyźni istotnie częściej deklarują występowanie konfliktów w tych obszarach.

Dyskusja

Przeprowadzone badania w przeważającej mierze pozytywnie weryfikują postawione hipotezy. Uzyskane wyniki pokazują, że pary narzeczeńskie o różnym poziomie personalności relacji religijnej są równocześnie odmienne pod względem szeregu przejawów ich wzajemnej komunikacji interpersonalnej, przy czym inne z tych przejawów różnicują pary o wysokiej i niższej personalności relacji religijnej, a inne narzeczonych podobnych i niepodobnych religijnie.

W parach o wysokiej religijności personalnej, w porównaniu z parami o niższym jej poziomie, narzeczeni lepiej oceniają wzajemne wsparcie i zaangażowanie, równocześnie deklarując niższą deprecjację. W literaturze psychologiczno-religijnej (Clark, 1958; Genia, 1990; Tokarski, 2006) zauważa się, że religijność nie ogranicza się do modlitwy i pogłębiania wiary, ale w istotny sposób wiąże się z ogólnym nastawieniem „ku ludziom”. W tej perspektywie zaangażowanie w relację z drugim człowiekiem jest immanentną cechą zaangażowania religijnego. O tego rodzaju współzależności pisze też J. Rostowski (1987, s. 103): „Od przynależności bowiem do określonej religii może być uzależniony poziom zaangażowania się wzajemnego partnerów, traktowanego jako swoisty przejaw całościowego, konstruktywnego

i osobliwego podejścia do życia”. Dojrzały kontakt z Bogiem pomaga budować pozytywne stosunki z ludźmi, doceniać wartość drugiego człowieka i szanować go. Jednocześnie szacunek dla człowieka jako osoby i umiejętność kształtowania pozytywnych więzi z ludźmi pozwala w dużej mierze ograniczyć deprecjonowanie innych, co znajduje swój wyraz w uzyskanych wynikach badań. Są one spójne z ustaleniami M. Jarosza (2003), dotyczącymi powiązań relacji interpersonalnych z relacją religijną. Badania Jarosza wskazują, że osoby o dojrzałej relacji religijnej okazują brak wrogości i agresywnych zachowań w stosunku do partnerów relacji, mają też liczne i bliskie kontakty z innymi ludźmi. Ponadto wykazują opiekuńcze nastawienie do innych, potrafią udzielać wsparcia i posiadają świadomość powiązań społecznych.

Analiza treściowego aspektu komunikacji par narzeczeńskich o wysokim i niższym poziomie personalności relacji religijnej wskazuje na nieliczne (co być może wynika z faktu, iż wśród badanych narzeczonych brakuje par o bardzo niskiej religijności personalnej), aczkolwiek godne uwagi różnice. Narzeczeni o religijności personalnej częściej dyskutują na tematy związane z religijnością, co z jednej strony jest ustaleniem dość oczywistym, z drugiej zaś fakt ten – potencjalnie – ma duże konsekwencje dla przyszłości związku, zważywszy, że religijność partnerów wpływa na tak ważne kwestie, jak wychowanie dzieci, etykę seksualną czy postawy społeczne. Ponadto kobiety o religijności personalnej częściej podejmują z partnerem tematy dotyczące własnych uczuć, zachowań oraz pragnień i marzeń. To kolejny ważny wynik, który można zinterpretować następująco: narzeczone rozmawiając z partnerem o swoich emocjach i zachowaniach pozwalają mu lepiej się zrozumieć i budować bardziej intymną, zażyłą relację. Częściej też dyskutują o przyszłości – jak można się domyślać – wspólnej. Stwarza to szansę omówienia i wypracowania własnej koncepcji związku (marzenia, plany, oczekiwania od małżeństwa). Potwierdza to kolejny wynik, zgodnie z którym kobiety z par o wyższej personalności religijnej deklarują rzadsze występowanie konfliktów z narzeczoną, które dotyczą wspólnej przyszłości.

Biorąc pod uwagę pary narzeczeńskie o dużej i małej różnicy w religijności partnerów, trzeba zauważyć, że grupy te różnicuje jedynie treściowy aspekt komunikacji. Kobiety z par podobnych religijnie deklarują częstsze występowanie dyskusji na temat sposobów komunikowania się ze sobą. Świadczy to o świadomości u tych osób znaczenia tzw. metakomunikacji. Rozmowy na temat form porozumiewania się z partnerem stwarzają szansę ich ewentualnej korekty i – ogólniej – podnoszenia jakości relacji. Mężczyźni z par podobnych religijnie oceniają wspólne rozmowy z narzeczoną jako częściej dotyczące uczuć niż mężczyźni z par o dużej różnicy w personalności relacji religijnej. Wydaje się, że otwarte mówienie o uczuciach przychodzi łatwiej, jeśli rozmawia się z osobą podobną do siebie, gdyż większe jest wtedy przeświadczenie, że zostanie się zrozumianym. Istnieją ponadto badania, które pokazują, że podobieństwo partnerów sprzyja empatii, czyli wczuwaniu się w przeżycia drugiej osoby (Braun-Gałkowska, Walesa, 1975).

W percepcji mężczyzn z par różnych religijnie istotnie częściej pojawiają się konflikty na temat wartości, religijności, seksualności i codziennych spraw. Sfera religijności mocno wiąże się z wartościami i rzutuje na kwestie dotyczące seksualności. Napięcie dotyczące tych ważnych spraw może przekładać się także na życie codzienne i powodować występowanie częstych konfliktów. Różne postawy religijne i różne wartości warunkują z kolei inne sposoby zachowania, co może rodzić brak wzajemnego zrozumienia i akceptacji, a w konsekwencji konflikty (Rostowski, 1987). Można zaś przypuszczać, że w parach podobnych pod względem religijnym wyobrażenia na temat wspólnego przyszłego życia, poglądy dotyczące małżeństwa i rodziny, wychowania dzieci oraz obowiązków męża i żony będą w wielu aspektach spójne.

Tym niemniej, na konflikty narzeczonych różnych religijnie można też spojrzeć pozytywnie. Mogą one odgrywać znaczącą rolę we wzajemnym poznaniu się (Laskowski, 1993), co jest tak ważne w okresie przedślubnym. Ponadto, jeżeli ludzie o odmiennych spojrzeniach na religię, a w konsekwencji prawdopodobnie odmiennych wartościach, preferowanych sposobach zachowania się i wizjach przyszłego życia zdecydowali się jednak na małżeństwo, to istnieje szansa, że nauczyli się też w konstruktywny sposób radzić sobie z nieporozumieniami oraz doszli do kompromisu, wypracowując możliwą do przyjęcia dla obu stron koncepcję przyszłego wspólnego życia. Analizując uzyskane wyniki można założyć, że podkreślanie podobieństw w innych niż religijna dziedziny życia pomaga parom tym zachować trwałość relacji. Wskazywałby na to fakt, że nie różnią się one od par podobnych religijnie w aspekcie formalnym komunikacji. Wsparcie i zaangażowanie w związek muszą być więc na tyle wysokie, a deprecjacja na tyle niska, że pozwala to trwać razem pomimo znaczących różnic i pojawiających się kłótni.

Literatura cytowana

- Adams, K., Galanes, G.J. (2008). *Komunikacja w grupach*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Braun-Gałkowska, M. (1984). Znaczenie religijności małżonków dla powodzenia ich związku. W: T. Kukołowicz (red.), *Z badań nad rodziną* (s. 57-67). Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
- Braun-Gałkowska, M. (2009). *Zaprosili także Jezusa. Konferencje przedmałżeńskie*. Lublin: Wydawnictwo Archidiecezji Lubelskiej „Gaudium”.
- Braun-Gałkowska, M., Walesa, Cz. (1975). Problem psychicznego podobieństwa współmałżonków i powodzenia małżeństwa. *Roczniki Filozoficzne*, 23, 47-69.
- Bronk, A. (2001). Nauka o religii. W: H. Zimoń (red.), *Religia w świecie współczesnym. Zarys problematyki religiologicznej* (s. 23-52). Lublin: TN KUL.
- Budzyna-Dawidowski, P. (1999). Komunikacja w rodzinie. W: B. de Barbaro (red.), *Wprowadzenie do systemowego rozumienia rodziny* (s. 56-68). Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Chaim, W. (1993). Religijność jako komunikacja (zastosowanie paradygmatu interakcyjnego w psychologii religii). *Roczniki Filozoficzne*, 4, 22-39.
- Chlewiński, Z. (1989). Religijność dojrzała (szkic psychologiczny). W: Z. Chlewiński (red.), *Wybrane zagadnienia z psychologii pastoralnej* (s. 9-39). Lublin: RW KUL.
- Chlewiński, Z. (1991). *Dojrzałość: osobowość, sumienie, religijność*. Poznań: „W drodze”.

- Chlewiński, Z. (2001). Religia a osobowość człowieka. W: H. Zimoń (red.), *Religia w świecie współczesnym. Zarys problematyki religiologicznej* (s. 89-128). Lublin: TN KUL.
- Clark, W.H. (1958). *The psychology of religion. An introduction to religious experience and behavior*. New York: The Macmillan Company.
- Genia, V. (1990). Religious development: a synthesis and reformulation. *Journal of Religion and Health*, 2, 85-99.
- Golan, Z. (2006). Pojęcie religijności. W: S. Głaz (red.), *Podstawowe zagadnienia psychologii religii* (s. 71-79). Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Goszyła, T. (2010). Dawne i nowe psychologiczne koncepcje dojrzałej religijności. W: M. Libiszowska-Żółtkowska, S. Grotowska (red.), *Religijność i duchowość – dawne i nowe formy* (s. 275-285). Kraków: Zakład Wydawniczy „Nomos”.
- Harwas-Napierała, B. (2008). *Komunikacja interpersonalna w rodzinie*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Hutsebaut, D. (1980). Belief as lived relations. *Psychologica Belgica*, 1, 33-47.
- Jakubowski, T. (2000). Dojrzałość do małżeństwa – wybór współmałżonka. *Katecheta*, 3, 22-28.
- Jaros, M. (2003). *Interpersonalne uwarunkowania religijności*. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Jaros, M. (2006). Relacja do Boga w psychologii religii. W: S. Głaz (red.), *Podstawowe zagadnienia psychologii religii* (s. 251-270). Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Jaworski, R. (1987/1988). Psychologiczna analiza religijności personalnej i apersonalnej. *Częstochowskie Studia Teologiczne*, 15/16, 239-257.
- Jaworski, R. (1989). *Psychologiczne korelaty religijności personalnej*. Lublin: RW KUL.
- Jaworski, R. (1998). Psychologiczne badania religijności personalnej. *Zeszyty Naukowe KUL*, 3-4, 77-88.
- Jaworski, R. (2006). Typologie religijności. W: *Podstawowe zagadnienia psychologii religii* (s. 271-285). Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Kaczmarek, B., Markiewicz, K. (red.) (2003). *Komunikowanie się we współczesnym świecie*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Kurcz, I. (2005). *Psychologia języka i komunikacji*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”.
- Kraśński, J. (2002). *Homo Religiosus. Podmiotowo-personalistyczne ujęcie fenomenu religijnego*. Sandomierz: Wydawnictwo Diecezjalne.
- Król, J. (1999). *Psychologiczne aspekty badania fenomenu religii*. Opole: Uniwersytet Opolski. Katedra Psychologii Religii.
- Laskowski, J. (1993). *Małżeństwo wspólnotą miłości*. Warszawa: Wydawnictwo Sióstr Loretanek.
- Nęcki, Z. (2000). *Komunikacja międzyludzka*. Kraków: Antykwa.
- Ostoja-Zawadzka, K. (1999). Cykl życia rodzinnego. W: B. de Barbaro (red.), *Wprowadzenie do systemowego rozumienia rodziny* (s. 18-30). Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Perz, R. (1988). *Przed nami sakrament małżeństwa*. Siedlce: Wydawnictwo Kurii Biskupiej.
- Płopa, M. (2005). *Psychologia rodziny. Teoria i badania*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Płopa, M. (2006). *Więzi w małżeństwie i rodzinie. Metody badań*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Radochoński, M. (1987). *Choroba a rodzina. Adaptacja systemu rodzinnego do sytuacji stresowej wywołanej chorobą somatyczną*. Rzeszów: Wydawnictwo WSP w Rzeszowie.
- Rostowski, J. (1987). *Zarys psychologii małżeństwa*. Warszawa: PWN.
- Satir, V. (1999). *Zmieniamy się wraz z rodzinami. O zdrowej komunikacji*. Gdańsk: GWP.
- Satir, V. (2002). *Rodzina. Tu powstaje człowiek*. Gdańsk: GWP.
- Stark, R., Bainbridge, W.S. (2007). *Teoria religii*. Kraków: Zakład Wydawniczy NOMOS.
- Stewart, J. (red.) (2002). *Mosty zamiast murów: o komunikowaniu się między ludźmi*. Warszawa: PWN.
- Sujak, E. (2006). *Psychologia komunikacji*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Tokarski, S. (2006). „Dojrzałość religijna”. W: S. Głaz (red.), *Podstawowe zagadnienia psychologii religii* (s. 147-178). Kraków: Wydawnictwo WAM.

- Watzlawick, P., Bavelas, J.B., Jackson, D.D. (1967). *Pragmatics of human communication*. New York: W.W. Norton and Co.
- Weryszko, M. (2009). *Jakość komunikacji w narzeczeństwie a poziom zadowolenia z małżeństwa*. Niepublikowana praca magisterska. Lublin: Archiwum KUL.